

Arcanele textelor antice

Ioana Costa

Universitatea din București

Abstract: The *Phaenomena* is a poem on constellations and weather-signs that exemplifies the success of a poetic text over a technical prose treatise. Aratos of Soloi put into verse the treatise of Eudoxos of Cnidos: the fate of this work was clearly marked by its poetic virtues, and did not suffer from the ignorance of astronomy his author displayed. The Latin version of Germanicus, *Aratea*, largely substituted the poem of Aratos during the medieval times.

Key-words: Antiquity; text transmission; translation; poem; technical treatise.

Ne sunt neștiute căile pe care textele Antichității greco-romane au ajuns până la noi. Putem urmări – într-un parcurs invers, de la variantele ulterioare către surse – transformările suferite sub mâna copiștilor ori a editorilor din epoca post-Gutenberg: acesta este domeniul filologiei în sens restrâns, ca metodă a comparației textuale cu scopul restabilirii unei forme cât mai apropiate de exemplarul de autor. Nu putem însă identifica fără incertitudini motivele care au stat la baza selecției corpusului de texte ce constituie în prezent ansamblul literaturii antice. Incertitudinile par să se plaseze în zona marginală a literaturii antice, dacă pornim de la presupunerea că s-a conservat ceea ce a rămas în urma unui proces de selecție ale cărui rațiuni pot fi înțelese și acceptate. Textele majore copiate și editate constant de-a lungul secolelor și milenii sunt partea cea mai însemnată a moștenirii Antichității greco-latine. Lor li se adaugă, cu plus și cu minus, surprinzătoare supraviețuiri și pierderi. Filologul se așază inconfortabil într-un spațiu în care înțelegerea incompletă a circumstanțelor care au permis ca un text minor să se strecoare în corpusul actual este contrabalansată de perplexitatea pierderii iremediabile a unor opere elogiante de antici.

Unul dintre exemplele tulburătoare de conservare și dispariție este *Phaenomena*, tratatul de astronomie al lui Eudoxos din Cnidos, cunoscut nouă aproape numai din prelucrarea în versuri datorată lui Aratos din Soloi. Opera arateică era într-atât de celebră în Antichitate, încât a prilejuit traduceri latinești a căror aureolă auctorială a depășit renumele poetului grec care a compus-o. Desfășurarea în timp a variantelor acestui text versatil, de la tratatul lui Eudoxos la traducerile latinești, acoperă multe secole, dar ceea ce ne este cunoscut prin mărturia copiilor manuscrise este dominat de poemul lui Aratos.

Faima „Fenomenelor” lui Aratos în Antichitate s-a datorat mai degrabă calităților literare decât aportului științific, după cum reiese cu limpezime din

observația lui Cicero (*Rep.* 1.22): *non astrologiae scientia sed poetica quadam facultate*. Cicero îl definește, de altfel, pe Aratos ca *hominem ignarum astrologiae* (*De orat.* 1.69), chiar dacă *ignarum* este aici un termen menit să pună mai bine în lumină demonstrația din pasajul respectiv, anume că un *orator* este îndeaproape înrudit cu poetul, de vreme ce constituția poetică a celui ce stăpânește magistral registrul vorbirii nu implică în mod necesar cunoștințe într-un domeniu dat; ca și poetul, oratorul are capacitatea de a vorbi nuanțat și pertinent indiferent de subiectul discursului său. Cu atât mai mult sunt evidențiate calitățile poetice ale lui Aratos, căruia i se datorează rescrierea în cheie poetică (implicit ademenitoare pentru cititor) a tratatului în proză al lui Eudoxos. Nu fără relevanță, pasajul ciceronian alături numelui lui Aratos pe cel al lui Nicander care, fără a fi un expert în agricultură (tot așa cum cel dintâi nu era o autoritate a astronomiei), a compus un text poetic elegant pe acest subiect. Cicero preia de altfel punctul de vedere al grecilor față de ambii autori menționați aici, elogiați pentru calități literare dincolo de care li se admiteau scăderi în plan științific.

Din aceeași perspectivă, lui Aratos i se recunoștea un indiscutabil prestigiu: poeții elenistici îl prețuiau explicit. Callimachos îi socotea poemul plin de eleganță și rafinament, iar această evaluarea s-a transpus în plăcerea cu care a fost citit de-a lungul timpului și s-a concretizat în copierea constantă a manuscriselor operei lui. Poeții latini au rezonat abundent la acest mod de a îmbrățișa poemul: Vergiliu a compus „Georgicele” sub influența certă a lui Aratos și, într-o direcție diferită, dar cu atât mai elocventă, personalități majore ale literaturii latine au rescris în limba lor „Fenomenele”. Cicero, Germanicus și Avienus au tradus integral sau parțial (dar extins) poemul arateic; la aceste traduceri se adaugă pasaje restrânse ce se regăsesc în fragmentele rămase de la alți autori latini (Ovidiu, Varro din Attax).

Amploarea publicului încântat de poemul lui Aratos este de bună seamă explicația prezenței, aparent surprinzătoare, a acestuia în Noul Testament: pericopa *Fapte* 17.28, o referire certă la el, îl ridică pe Aratos pe un pedestal îngust, care susține doar trei personalități ale Antichității amintiți în textul biblic (îi stau alături numai Menandru, *1Cor.* 15.33, și Epimenide, *Tit.* 1.12). Jumătatea de vers la care face referire Sf. Pavel poate fi identificată în textul arateic ajuns până la noi („căci noi suntem mlădițele Lui”), fiind finalul pasajului de deschidere a „Fenomenelor” (v. 1-5), o invocare a lui Zeus. Cuvântarea de pe Areopag este un avertisment privind iminența judecății divine; cuvintele Sf. Pavel ajung mai profund la cei ce îl ascultă prin această trimitere care nu este un simplu act de erudiție, de exprimare a familiarității cu scrierile și, nu mai puțin, cu credințele grecilor, ci un apel la o autoritate a spațiului în care se afla. Fundalul imaginii din invocarea către Zeus (v. 1-18) este de sorginte stoică, conturând o divinitate omniprezentă și atotputernică.

„Fenomenele” lui Aratos sunt, în mare, o descriere a constelațiilor și a indicilor meteorologice. Dimensiunile poemului (circa o mie de hexametri) sunt adecvate deopotrivă subiectului și apetitului cititorilor (și, nu mai puțin, cutumelor de multiplicare a manuscriselor, care favorizau textele de întindere medie). Conținutul este tributar, după cum am văzut mai înainte, unor texte în proză din

secolul precedent (al IV-lea). Sursele lui Aratos nu ne pot fi cunoscute exhaustiv, suntem însă în posesia unor mărturii certe. Cea mai importantă dintre sursele poemului arateic este Eudoxos, iar certitudinea se bazează pe comentariile păstrate de la Hipparchos, celebrul astronom din secolul al II-lea. Exegeza dedicată de el lui Eudoxos și Aratos conservă pasaje extinse din opera cnidianului, fiind totodată o prețioasă mărturie de tradiție indirectă pentru opera lui Eudoxos, pierdută în linia tradiției manuscrise directe. Valoarea științifică a tratatului din secolul al IV-lea a garantat de altfel succesul poemului lui Aratos nu doar la nivelul publicului amator de poezie, ci și în spațiul elevat al comentariilor de specialitate. S-au păstrat exegeze la opera lui sau măcar nume de autori care au comentat „Fenomenele” lui Aratos; între aceștia se numără personalități grele al Antichității, ca Theon din Alexandria, Achilles Tatius sau Hipparchos din Nicaea, ale căror texte pe acest subiect s-au conservat. Aratos este citat de Vitruviu și Stephanus din Bizanț. Se leagă de numele lui și o traducere arabă din secolul al IX-lea. La toate acestea se adaugă, tot ca o consecință a succesului de care s-a bucurat poemul, câteva relatări asupra vieții lui Aratos, datorate unor autori greci cărora nu le cunoaștem numele.

Revenind la cel mai însemnat dintre comentatorii „Fenomenelor” lui Aratos, Hipparchos, merită să amintim că faima acestuia s-a datorat în mare măsură catasterismului pe care l-a compus în jurul anului 129 î.H. Acest catalog de stele, care îl așază pe Hipparchus alături de (Pseudo-)Eratosthenes și Hyginus, nu a supraviețuit ca realitate manuscrisă; au ajuns până la noi doar fragmente de mici dimensiuni, ca indicii parțiale ale definiții pozițiilor câtorva stele în unica lucrare care a rămas de la el, comentariul la „Fenomenele” lui Eudoxos și Aratos. La această mărturie de tradiție indirectă (care intră, probabil, într-o categorie aparte, pe care am putea-o numi „a autocitării”) se adaugă o piesă dintr-un domeniu diferit, al artelor plastice: reprezentarea globurilor cerești. Existența acestora ne este cunoscută prin intermediul scrierilor anticilor. Este vorba despre globuri pictate (sau, mai rar, gravate ori incizate) care oferă imaginea bolții cerești, cu constelațiile conturate în conformitate cu reprezentările lor mitologice. Imaginea bolții cunoaște două variante, care impune separarea globurilor în două categorii distincte, în funcție de situarea privitorului, având ca reper terestru sau celestul: poziția firească a omului, care privește cerul din mediul său obișnuit, pământean, ori, dimpotrivă, privirea care îmbrățișează bolta cerului de deasupra ei. Termenii tehnici care apar în scrierile autorilor greci sunt *sphaerographia* și *ouranotesia*. Consecința vizibilă a perspectivei diferite este reversia în plan stânga-dreapta: ceea ce apare la stânga pentru un privitor terestru este înregistrat la dreapta din punctul de vedere al supra-celestului.

Cea mai veche reprezentare ajunsă până la noi a unui glob ceresc este așa-numitul „Atlas Farnese”, o statuie care a avut o soartă ce reia în domeniul artelor plastice parcursul manuscriselor: modelul statuar elenistic al reprezentării lui Atlas, îngenunchat (imagine prezentă pe vasele pictate), ținând pe umerii săi globul ceresc, ne este cunoscut printr-o singură copie romană de dată târzie. Această copie (de prin 150 d.H.) se află în prezent la Muzeul de Arheologie din Napoli; este de

dimensiuni relativ mari (peste doi metri înălțime, cu un glob având diametrul de 65 cm). Numele sub care ne este familiar, „Atlas Farnese”, se datorează primului său posesor cunoscut, cardinalul Alessssandro Farnese, care l-a achiziționat imediat după ce a fost descoperit la Roma, în 1575. Globul reflectă cerul nocturn în varianta perspectivei celeste; constelațiile (41 sau 42, din totalul de 48 de constelații înregistrate în sursele grecești) sunt înfățișate ca reliefuri. Reprezentarea constelațiilor pare să corespundă catasterismului lui Hipparchos.

Indicii ale utilizării globurilor cerești de către admiratorii lui Aratos din Antichitate par să fie câteva pasaje din traducerea latinească dusă la bun sfârșit de Germanicus, traducere care se deosebește de cea a lui Cicero nu doar prin opțiuni lexicale proprii, așa cum este firesc pentru versiunile datorate unor personalități distincte, ci și ca abordare de ansamblu: în vreme ce Cicero se transpune pe sine în textul pe care îl are în față, Germanicus oferă o *Aratea* cu mult mai fidelă originalului grecesc. Cu toate acestea, sau poate tocmai ca urmare a intenției de a oferi o echivalare deplină a „Fenomenelor”, el îmbogățește poemul cu reflexe ale comentariilor lui Hipparchos, percepute ca intermediere necesară. Chiar dacă nu suntem în posesia unor mărturii certe ale faptului că Germanicus ar fi folosit exegeza hipparchiană, ci – mai plauzibil – un text de rang secund, care conținea ecouri ale exegezei, avem motive întemeiate să presupunem că s-a sprijinit pe materiale auxiliare, de tipul globurilor cerești, al ilustrațiilor ori altor instrumente similare. Stau mărturie pentru asemenea corecturi aduse poemului reversiile din seria stânga-dreapta, proprii contrastului dintre globurile din categoriile *sphairographia* și *ouranotesia* (el nu a dus totuși până la capăt transpunerea conținutului, lasând neamendate indicațiile care nu corespund latitudinii Romei). Doar două exemple: v. 69, aparținând segmentului dedicat constelației lui Hercule, Germanicus notează prezența în partea stângă a „capului șarpelui” (*Serpentis capiti figit uestigia laena*); similar, v. 96 vorbește despre *Virgo* care ține mănunchiul de spice în mâna stângă (*cui plena sinistra/ fulget spica manu*), așa cum atestă comentariul lui Hipparchos și tipul „Atlas Farnese”.

Exegeza arateică modernă a făcut un salt prin ediția lui Douglas Kidd, din 1998, care oferă un text de o calitate cert superioară, dublat de un comentariu amplu și de mărturii recuperate din tradiția manuscrisă: noutatea acestei ediții constă mai cu seamă în recurgerea la opt papiri din secolele al II-lea î.H. – al IV-lea d.H. și la paisprezece manuscrise, între care se distinge ms. E (Edinburgh, găzduit de Biblioteca Națională a Scoției, MS 18.7.15, datând din ultimul deceniu al secolului al XIII-lea, descinzând din Codex Marcianus 476, copiat în secolul al XI-lea).

La mică distanță temporală de ediția lui Kidd apăruse volumul LXIV din seria *Oxyrhynchus Papyri* (Londra, 1997), conținând trei noi papiri cu textul „Fenomenelor” și un fragment de *hypnomena* la v. 452-455. Valoarea testimonială a acestor papiri, care concordă în general cu tradiția manuscrisă, este multiplă, pentru că ele sprijină lecțiuni înregistrate anterior și, în chip cu totul remarcabil, demonstrează amploarea tradiției arateice.

Destinul poemului lui Aratos este exemplar din perspectiva motivației care a funcționat în selectarea textelor ajunse până la noi: textul „Fenomenelor” pare să fi cunoscut încă din Antichitate variante numeroase (reflectate de manuscrisele medievale și de papiri), ca urmare a succesului de care s-a bucurat și care a impus o abundentă copiere, menită să mulțumească numărul mare de cititori. Virtuțile literare ale poemului lui Aratos au făcut ca acesta să disloce tratatul în proză al lui Eudoxos din Cnidos. La rândul său, textul grecesc al „Fenomenelor” a ajuns să fie cunoscut tot mai mult prin intermedierea traducerii latinești – nu a celei ciceroniene, purtătoare a amprentei puternice a autorului său, ci a celei datorate lui Germanicus. *Aratea* a dislocat treptat poemul grecesc în Evul Mediu, ducând până la capăt succesul literar al unui text științific din Antichitate.

Bibliografie

- Buescu 1941: Victor Buescu (ed.), Cicéron, *Les Aratea*, Paris, Les Belles Lettres, Bucarest; Institut Roumain d'études latines, 1941.
- Kidd 1998: Douglas Kidd (ed.), Aratos, *Phaenomena*, Cambridge, Cambridge University Press, 1998.
- Le Bœuffle 1975: André Le Bœuffle (ed.), Germanicus, *Les Phénomènes d'Aratos*, Paris, Les Belles Lettres, 1975.
- Soubiran 1972: Jean Soubiran (ed.), Cicéron, *Aratea*, Paris, Les Belles Lettres, 1972.